

Prof.Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ

TL1044 Kuzey-Doğu Türk Toplulukları Edebiyatı Tarihi

2. Ders “19. Yüzyıl Başlarına Kadar Olan Süreçte Kuzeydoğu Grubu Türklüğünün Yazı Dili Seviyesindeki Durumu: Türk Runik Yazısının Kullanımı ”, Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, 2020.

19. YÜZYIL BAŞLARINA KADAR OLAN SÜREÇTE KUZEYDOĞU GRUBU TÜRKLÜĞÜNÜN YAZI DİLİ SEVİYESİNDEKİ DURUMU: TÜRK RUNİK YAZISININ KULLANIMI

Kuzeydoğu grubu içinde değerlendirilen Saha, Tuva, Hakas, Şor ve Altayların dili üzerine 19. yüz yıl başlarında az sayıda fakat önemli çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, bu toplulukların Sovyetler Birliği dönemine kadar dahil oldukları bir edebî çevre ya da ilişki dili ya da ölçünlü dil olarak kullandıkları dil ile yarattıkları edebî eserlerden söz edilmemiştir. Son zamanlara kadar hemen hemen bütün yayınlarda bu topluluklardan Sovyetler Birliği'ne katılmadan önce “yazısız halklar” diye bahsedilmiştir. Ancak son yıllarda yapılan çalışmalar bu toplulukların Sovyetler Birliği dönemine kadar tamamiyle yazısız olmadıklarını göstermiştir.

Ayrıca Sibiry Türklerinin sözlü, geleneğinde, destan ve efsanelerinde sıkça üzerinde yazı bulunan kaya, ya da mektup gibi motiflere rastlanması da Sibiry halklarının geçmişte yazıyı kullandıklarını göstermektedir. Örneğin Hakas Türklerinin Altın Taycı destanında Altın Taycı ile Han Sabah'ın kızı olan Han Tolay Arığ Kızıl Kaya'nın orta vadisinde bulunan kız suretindeki kayayı görür. Kayanın üzerinde “Bengi su ile yaşam suyu ölmüş kalmış diriltir” yazılıdır.

*Xızıl xayanıñ ortı oliinda
Xıs somı xızıl tas turça.
Oñ imcegineñ tırığ suğ axçadadır,
Sol imcegineñ möñi suğ tamcılap turadır.
Xızıl tas xıs kızınıñ köksinde
3420. Pıdırelıp pazıl parğan:
“Möñi suğnañ tırığ suğ
Ölgen-çatxannı tırğısçeñ”. (Altın Taycı, 196)*

G.V. Ksenofontov'un kaydettiği Sahaların kültür kahramanı Elley Bootur'un kuzeye gelişi ile ilgili efsanenin çeşitli varyantlarında Elley'e güneyden gelmiş bir Tatar ve eğitimli bir kişi olan babası bir kita bırakır. Öürken oğluna bu kitabı hep yanında taşımasını, ondan ayrılmamasını vasiyet ederek bu kitap sayesinde insanlara daha kolay ulaşacağını, bir kay büyük nehre geldiğinde kendini bir kütüğe bağlayarak nehirde ilerlemesini söyler. Elley babasının sözünü tutup büyük nehre ulaşır, kendini bir kütüğe bağlar. Böylece nehirde ilerler. Ne varki kitabı babasını gömdüğü yerde unutmuştur. İşte böylece Elley ve Saha halkı yazısız kalır.

Sibirya Türklerinin ataları VII-XII. yüzyıllarda “Orhon-Yenisey Runik Harflerini” kullanmışlardır. Bu yazının örnekleri bazı taş yazıtlar ve başka eşyalar üzerine yazılı olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Türkologların bir kısmı Yenisey yazıtlarındaki bazı fonetik özelliklerin bugünkü Tuva ve Hakas Türkçesinin özelliklerini yansıttığını ileri sürmektedirler.

Sibirya Türklerinin yaşadığı topraklar VI. Yy.ın ikinci, VII. Yy.ın ilk yarısında Kök Türk Kağanlığının, VIII. Yy.da ise Eski Uygur Kağanlığının hakimiyetinde bulunmuştur. IX. Yy.da Kırgız devleti Yukarı Yenisey bölgesini yani bugünkü Tuva topraklarını ve Moğolistan topraklarının bir kısmını içine alıyordu. Kırgız devleti

XIII. Yy.da Moğol İstilasası ile yıkılmıştır. Bu Kırgız devletinin içine giren etnik gruplar bugünkü Hakasların, Tuvaların, Altayların, Şorların ve Tofaların ataları idiler. Bu devlete sadece Türk dilli halklar değil, Samoyed, Ugor ve Ket dilli halklar da dâhildi.

Bugün Güney Sibirya Türk lehçelerinin Yenisey bölgesinde 200'den fazla runik yazılı anıt,kaya ya da mezar taşı ele geçirilmiştir. Bunların 150'den fazlası bugünkü Hakasya topraklarında, 70 civarında da Tuva topraklarında bulunmaktadır. Bugünkü Altay Cumhuriyeti topraklarında ise runik yazılı 90 anıt tespit edilmiştir. Genel olarak Yenisey kitabeleri olarak adlandırılan anıtları bilim adamları VIII-X. yüzyıllar arasında tarihlendirmektedir. Yenisey yazıtlarının çoğu çeşitli taşlardan yapılmış anıtlardır. Bunların dışında altın ya da gümüş kap kacak, ayna, para vb. eşyaların üzerinde de runic yazılara rastlanmıştır. Günümüzde bu yazıtların büyük bir bölümü buldukları bölgelerin müzeleri ile St. Petersburg, Moskova vb.şehirlerdeki çeşitli müzelerde bulunmaktadır. Yenisey yazıtları dil açısından Orhon ve Talas yazıtlarından pek farklı değildir. Bir çoğu kesin olarak tarihlendirilemeyen bu yazıtların bir kaç işaret dışında Eski Türk çağında kullanılan Runik Türk Alfabesinin ve edebi dilinin özelliklerini taşıdığı söylenebilir.. Köktürk alfabesinin genel olarak 38 grafemden oluştuğu, bazı yerel varyantlarla bu sayının 50'ye ulaştığı tespit edilmiştir.

Yenisey yazıtlarının çoğu mezar kitabesi biçimindedir. Kısa metinler ya da cümleler halinde yazılmıştır. En uzun yazıt yaklaşık 400 grafem içermektedir. Yenisey mezar kitabelerinin kendi içinde bir düzenleniş biçimi vardır. Önce ölen kişinin adı söylenir, ardından kısa bir biyografisi ve kahramanlıkları anlatılır. Sonunda da yakınlarıyla olamayacağı için üzüntüsünü belrten ifadeler yer alır.

Örneğin Tuva müzesinde bulunan Barık III (E7) yazıtı şöyledir:

Barık III

Bay opa sañun oğlı külüg çor

Buñusuz ulgattım buñ ermiş

Teñrideki künke yerdeki elimke bökmedim

Kuyda kunçuyım gaka özde oglımka adırıldım.

*Bay Opa Sañun ođlu Külüg Çor'um.
Dert çekmeden büyüdüm. Međer dert řu imiř
Gökyüzündeki güneře, yeryüzündeki elime doymadım.
Karımdan öz oğullarımdan ayrıldım.*

Minusinsk Müzesinde bulunan Oya yazıtı (E27):

*Biñ açuk
Kuyda kunçuyumka
Adrıltım esizime
Kişi kazgantım ben
Elimke bökmedim esiz e elim
Kadır yagıda otuz er ölürtüm
Bağım bodunumka adrıltım
Er beñküsi bo ermiş
Yıta kü...*

*Bin Açuk'um.
Obada eřimden
Ayrıldım ne yazık!
Kişi kazandım beni
Yurduma doymadım, zavallı yurdum.
Güçlü düşmanın otuz askerini öldürdüm.
Birleřik boylarımdan, halkımdan ayrıldım.
Erkiřinin ebedi taşı bu imiř.
Ne acı!*

	Буквы алфавита ДТС	Орхон-енисейские знаки	Арабские знаки	Уйгурские знаки
1	a	ᠰ ᠱ	آ آ	ا ا
2	ā	—	آ	—
3	ä	ᠰ ᠱ	آ	ا ا
4	ā	—	—	—
5	b	ᠪ ᠫ ᠬ	ب	و و
6	č	ᠯ ᠮ	ج ج	چ چ
7	d	ᠳ ᠰ x	د (ض)	د د
8	ḍ	—	—	د د
9	ḷ	—	ذ	—
10	e	ᠲ ᠳ	ايه - ايه	ا ا
11	e	ᠲ ᠳ ᠰ	آ	ا ا
12	ē	—	ايه آ	—
13	f	—	ف	ف ف
14	g	ᠭ	ش ك	و و
15	γ	ᠮ ᠮ	غ	غ غ
16	h	—	ه	—
17	ḥ	—	ح	—
18	i	ᠲ ᠳ	ايه - ي	د د
19	ī	—	ايه	د د
20	ī	ᠲ ᠳ	ايه - ي	د د
21	ī	—	ايه	د د
22	j	ᠳ ᠳ	ي	د د
23	ī	ᠳ ᠳ	—	—
24	k	ᠬ ᠮ ᠬ	ك	و و
25	l	ᠯ ᠮ	ل	ل ل
26	m	ᠮ ᠮ	م	م م

	Буквы алфавита ДТС	Орхоно-енсейские знаки	Арабские знаки	Уйгурские знаки
27	n) 𐰃 𐰄	ن	ن
28	ŋ	𐰃 𐰄	ش نك	ش نك
29	o	𐰅	او - و	او - و
30	ō	—	—	—
31	ö	𐰃 𐰄	او - و	او - و
32	ō	—	—	—
33	p	1	پ ب	پ ب
34	q	𐰃 𐰄 𐰅	ق	ق
35	r	𐰃 𐰄	ر	ر
36	s	𐰃 𐰄	س ص	س ص
37	š	𐰃 𐰄	—	—
38	š	𐰃 𐰄 𐰅	ش	ش
39	š	𐰃 𐰄	—	—
40	t	𐰃 𐰄 𐰅 𐰆	ط ت	ط ت
41	t	—	—	—
42	ʈ	—	ن	—
43	u	𐰅	او - و	او - و
44	ū	—	—	—
45	ü	𐰃 𐰄	او - و	او - و
46	ū	—	—	—
47	v	—	ف و ف	ف و ف
48	w	см. 47	см. 47	см. 47
49	ʒ	—	غ	غ
50	z	𐰃 𐰄 𐰅	ض ز ظ	ض ز ظ
51	z	—	—	—
52	ž	—	ژ	ژ
53	ž	—	—	—
54	ž	—	ج	ج
55	ʻ	—	ء	—
56	ʻ	—	ع	—

Yakutların ataları kabul edilen Kurıkanların yaşadığı Baykal gölü ve Lena nehri bölgesinde de Runik harfli yazıtlar ne nesnelere tespit edilmiştir. Bunların büyük bir kısmı hala deşifre edilmemiştir ya da okunamamıştır. Sadece kaya, taş gibi materyaller değil, daha yakın döneme ait ahşap malzeme üzerine yazılmış runic yazılar da tespit edilmiştir. Bunların bir kısmı Kiril harflerine benzeyen işaretlerle karışık durumdadır. Bu sebeple Yakutlarda Eski Türk yazısının yaygın olmamış bile olsa XX. Yüzyıla kadar sürdürüldüğü düşünülmektedir.

Baykal civarı ve Orta Lena havzasında bu şekilde 1976 yılında Arkeolog Vasil'yev'in bildirdiğine göre 17 yazıt tespit edilmiştir (Davidov, Kurtuxay, Petrov, Şişkin, Kaçug yazıtları). Bu yazıtlarda "alqatım" "kutladım", bökmedim "doymadım", "tay ederlig.... besçit qıs" "eyerli taylı Besçit kız" gibi kısmen Yakutça biçimlerin de var olduğu cümle parçaları bulunmaktadır. Bu yazıtlara Yakut folklorist G.V. Ksenofontov da (1988-1938) dikkat çekmiş ve Saha Türkçesine dayanarak okuma denemeleri yapmıştır.

Bunların dışında Orta Lena havzasında bazı işaretlere de rastlanmaktadır. Ünlü Yakut bilim ve devlet adamı P.A. Oyunskiy bu işaretlerin 17'sinin Köktürk Runik harfleri ile uyduğunu tespit etmiştir.

1995-2012 yılları arasında ise Yakutistan'da Letniy Artık, Suruktax Xaya, Krestex, Ulaxan-An bölgelerinde Runik ya da Runik'e benzer yazılı yeni kaya yazıtları, Xotugu Çelgeriya, Nuçalax Alasa ve Bilir'de ahşap yapılar ve ağaç üzerinde, ayrıca Suntar bölgesinde de bakır bir mühür, bunların dışında üzerinde Runik işaretlere benzeyen işaretlerin bulunduğu eyer kap-kacak türünden eşyalar bulunmuştur.Örneğin Elgey Müzsinde bulunan mühür üzerinde üç Runik işaret bulunmaktadır. Bu mührün XVIII. Yüzyıl başında yerli ustalardan birine yaptırıldığı ve mührün son sahibinin de ulus/bölge yöneticilerinden biri olduğu bilinmektedir.

En çok tartışma konusu olan bir yazıt Çurapça rayonunda Xotugu Çelgeriya denilen yerde bulunan eski ahşap bir ambarda bulunmaktadır. Ambarın duvarına Runik harflere benzeyen ancak anlaşılamayan yazılar kazınmıştır. Metin biri 52 diğeri 30 işaretten oluşan iki satır şeklinde yazılmıştır. Daha sonra bu işaretlerin 60'ının Kök Türk alfabesindeki harflerle örtüştüğü, 20'sinin bölgede kullanılan tamgalara uyduğu, 4 işaretin ise benzerinin olmadığı anlaşılmıştır. Yine bu bölgeye yakın Nuçalax Alasa denilen yerde de kutsal ağaç üzerine kazınmış Runik harflere benzer işaretlerin olduğu bir yazıt tespit edilmiştir. Burada da 46 işaret bulunmaktadır. Daha sonra araştırmacılar buradaki işaretlerin bir kısmının Runik bir kısmının Latin bir kısmının da Kiril harfleriyle uyduğunu tespit etmişlerdir. Bu metinler henüz araştırılmamış ve deşifre edilmemiştir. XIX. Yüzyıl araştırmacılarında R.K. Maak da Vilyuy bölgesinde ağaç üzerine sivri uçlu bir nesne ile kazınmış bir yazıttan söz etmiştir. Maaak'ın bildirdiğine göre yazıttaki 13 işaretten 4'ü Runik işaretlere geri kalanı da Kiril harflerine benzemektedir. Ust Aldan, Verhoyansk, Tatta, Nyurba, Gornıy gibi bölgelerde de ambar duvarlarında, Şaman mezarında, kadın kemer tokası üzerinde, altın yüzük ve eyerde tespit edilmiştir. Örneğin Bilir denilen bölgede bulunan ve üzerinde Runik yazı bulunan ambar, bölge sakinlerinin ifadelerine göre XIX. Yy.'ın ikinci yarısında o bölgenin ünlü ustası Tırgıs Semen tarafından inşa edilmiştir.

Böylece Yakutistan ve Baykal bölgesi yazıtlarını 4 gruba bölmek mümkündür. 1) Lena-Baykal civarı kaya yazıtları, Yakutistan'daki Sinyaya (Saha. Siine), Olekma ve Marxa kıyılarındaki en eski runik yazıtlar; 2) Daha geç yüzyıllara ait (XIV-XVIII. Yy.) çeşitli küçük objeler (ok ucu, mühür, tahta parçaları vb.) üzerindeki çeşitli runik işaretler; 3) Vilyuysk, Çelgeriya, Nuçalax Alasa, Bilir, Ulahan-An'da bulunan XVII-XVIII. Yüzyıla ait kombine yazıtlar; 4) XII-XIX. Yüzyıl arasına ait taş ve tütün kutusu, eyer, plaka

gibi çeşitli objeler üzerine yazılmış runik yazılara benzeyen tanımlanamamış işaretler ve yazılar.

Kaynaklar:

Герасим Герасимович Левин (Gerasim Geras Levin). (2014). ЛЕНСКО-ПРИБАЙКАЛЬСКИЕ РУНИЧЕСКИЕ НАДПИСИ. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi , 1 (21) , 13-23 .

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kdeniz/issue/16854/175347>

<http://static.dergipark.org.tr/articledownload/imported/5000046716/5000044011.pdf>

Erhan AYDIN, (2015), Yenisey Yazitlari, Kömen Yayınları, Konya,

Erhan AYDIN (2019) Sibirya'da Türk İzleri: Yenisey Yazıtları, Kronik Kitap, İstanbul, 2019

İ. V. KORMUŞIN (2008) *Туркскије Енисейскије епитафиј*. Grammatika Tekstologiya, Moskva: Nauka.

ПАМЯТНИКИ РУНИЧЕСКОГО ПИСЬМА ГОРНОГО АЛТАЯ:

[RUNICA \(uni-frankfurt.de\)](http://RUNICA.uni-frankfurt.de)

